

**EURÓPAI
MŰEMLÉKVÉDELMI
TENDENCIÁK
KÜLÖNÖS
TEKINTETTEL
A KÁRPÁT-MEDENCÉRE**

**CURRENT TRENDS
IN EUROPEAN
HERITAGE
PRESERVATION
WITH A FOCUS ON
THE CARPATHIAN BASIN**

**NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA I–II.
FEHÉRVÁRCSURGÓ, 2017/2018**

A kötet megjelenését támogatta:
Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar
Modern Városok Program

PTE MK Műemlékvédelem

Szerkesztette / Edited by Raffay Endre, Tüskés Anna
Szerkesztés lezárva 2019 szeptemberében

© Szerzők, 2019
© Szerkesztők, 2019

Kiadja a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar Képzőművészeti Intézet
Művészettörténet és -Elmélet Tanszék és Kutatócsoport

**Európai műemlékvédelmi tendenciák
különös tekintettel a Kárpát-medencére**

**Current Trends in European Heritage Preservation
with a Focus on the Carpathian Basin**

Nemzetközi tudományos konferencia I–II.
Fehérvárcsurgó, 2017/2018

Pécs – Fehérvárcsurgó
2019

RAFFAY ENDRE

Az aracsi templom pusztulástörténete és műemlékvédelme

Prokopp Mária 80. születésnapjára

Bevezetés

A bánáti puszta közepében, a Törökbecse, Beodra és Basahíd alkotta háromszögben, a Tisza és a Galád egykori árteréből kiemelkedő parton templom romjai magasodnak.¹ A romokat a közelben létezett, a mára már csupán régészetileg azonosítható település vélt nevééről² mint az aracsi templom ismerjük. A nép Pusztatemplomnak hívja, amely név az épület sok évszázados elhagyatottságát és romos állapotát is híven tükrözi. A korábbi forrásokban a templom jelölésére a Góthegyháza névvel is találkozni,³ amely közvetlen a maradványok stílusára utalhat. Magyarország második katonai felmérésén (1819–1869) a templomot az Alte Kirche Ruine-jelzi, Harács-pusztától északnyugatra és Akacs-pusztától délkeletre.⁴

A templom, amely kolostortemplomként csatlakozott a tőle északra elhelyezkedő, ásatásokból ismert alaprajzú kolostori épületszárnyakhoz,⁵ egy háromhajós bazilika volt, háromapszisos szentélyel és egy keleti toronnyal,

1 A templomromról és művészetének összefüggéseiről legrészletesebben: RAFFAY 2000 és RAFFAY 2005. Építéstörténetének rekonstrukciója: RAFFAY 2018. Újabb kutatási eredmények: MAROSI 2018 és RAFFAY 2019.

2 PETROVIĆ 1978/1979 szerint a középkori Aracs település nem a templomrom közelében, hanem kb. 20 km-rel távolabb helyezkedett el, és a templomrom-közelit település nevét nem ismerjük.

3 BÁRÁNY 1845, 55; KALAPIS 1995, 43.

4 Vö. a 2. jegyzettel.

5 Az 1970-es években folyt, Nagy Sándor vezette ásatásokról: STANOJEV 2009. Kritikája: RAFFAY 2013.

1. Az aracsi templomrom délnyugatról (2017)

téglából építve. Az épületből a nyugati fal, a szentélyrész, és az ehhez csatlakozó főhajói falszakaszok, valamint a torony maradtak fenn eredeti állapotban. Az 1970-es évek ásatásait követő helyreállítási munkálatok során a keleti és a nyugati részt statikai megfontolásokból összekötötték: ekkor épültek a mellékhajófalak és az árkádok egy része is. Az eredeti falszakaszokhoz kőből készült díszítőfaragványok tartoznak (1. kép).

A templomot az építészeti stílusjegyek és a kőfaragványok stílusjegyei alapján a XIII. század első harmadára datálhatjuk. A régészeti megfigyelések és a budapesti Magyar Nemzeti Galériában őrzött ún. aracsi (sír)kő arra utalnak, hogy helyén egy kisebb, vélhetően XI. századi templom állt.⁶ Az épületet a XIV. században ferencesek vehették át (a torony valószínűleg hozzájuk köthető). A pusztulás – a tetőzetnek a párizsi Notre Dame közelmúltbeli katasztrófájakor látott tetőtűzzel indulhatott, a XVI. századi török támadás(ok) következtében. A tüzet boltozatbeomlások követték, majd az épület sorsát a XVIII–XIX. századi bontogatások pecsételték meg. A romok fennmaradása a műemlékvédelmi, elsősorban állagmegóvást célzó beavatkozásoknak köszönhető, amelyek sora a XIX. századdal indult.

A templomromot a magyarországi késői romanika és korai gótika kiemelkedő, művészettörténeti fontosságú emlékeként tartjuk számon, immár több, mint másfél évszázada, a romnak a magyarországi régészet és művészettörténet hőskorában való felfedezésétől kezdve. Művészetének első méltatója Henszlmann Imre volt,⁷ legutóbb pedig – szerkezetének franciás gótikus jellegzetességeit, faragványainak pedig itáliai és délfancia gyökereit kimutatva – jómagam foglalkoztam tudományos publikációimban.⁸

6 STANOJEV 2009, 8–12.

7 HENSZLMANN 1871, 39–49; HENSZLMANN 1876, 104–105.

8 A legfontosabbakat lásd. az 1. jegyzetben.

A templomrom pusztulástörténete

A XIII. század első harmadában felépített aracsi templom a XVI. századi török pusztításig, amely 1551-ben következhetett be,⁹ úgy tűnik megőrizte eredeti, bár a XIV. század utolsó harmadában egy keleti toronnyal kiegészített¹⁰ állapotát. A fennálló romok sem az 1241/42-es tatár sem az 1280-as kun pusztítás nyomait vagy az azokat kijavító építészeti beavatkozásokat nem mutatják. Ennek ellenére az irodalomban többször találkozni az épületet ért kun pusztítás feltételezésével.¹¹ A feltételezés nem lehet független Erzsébet anyakirályné adományához és a ferencesek által való, IX. Gergely pápa jóváhagyta átvételhez kapcsolódó dokumentumtól, amelyből a templom romosságáról értesülünk, és amelyből az épület régtől való elhagyatottságára lehet következtetni.¹² Az elhagyatottságnak a kolostorépületek romossága oka lehetett, de a templomé nemigen. A keleti torony nem hibák kijavításáról vagy újjáépítésről tanúskodik, hanem minden bizonnyal a kolostornak a ferencesek általi említett átvételéről. Sem a nyugati kaput, sem a felette kialakított rózsablakot nem kell a XIII. század első harmadánál későbbre datálni – azok az eredeti kialakításnak voltak a részei, akkor is, ha a kapu körül tervváltozás nyomai fedezhetők is fel,¹³ és akkor is, ha a kapu az építésmenet legkésőbbi szakaszában került a helyére.¹⁴ A mellékhajókat fedő tetőzet utólagos magasítására – új tetőrészek készítésre – utaló nyomok, amelyek a nyugati fal belső oldalán jól láthatók,¹⁵ nem értékelhetők minden kétséget kizáróan az említett kun pusztítás következményeinek kijavításaként, de nem kell okvetlenül a ferences birtokbavételhez köthető toronyépítési munkákkal sem összefüggésbe hozni, azon túl, hogy a kivitelezés színvonalát mindkét esetben vidékinek, a XIII. századi részek kivitelezési színvonala mögött messze elmaradónak tarthatjuk.

A XIII. századi templom építészeti megoldásai a XVI. századi török támadás(ok)ig fennmaradtak. Az épületet valószínűleg 1551. szeptember 18-án érte drámai következményű pusztítás.¹⁶ Az épületet felgyújtották, amelyet a régészeti ásatások megfigyelései is bizonyíthatnak.¹⁷ Ha a gyújtogatás jól

9 BEREZ 1970, 154; KALAPIS 1995, 42.

10 RAFFAY, 2013, 79–83.

11 BEREZ 1970, 123; KALAPIS 1995, 42, 47.

12 A kapcsolódó forrásról: BEREZ 1970, 133; KALAPIS 1995, 47–48; MAROSI 2018, 19. A rommal kapcsolatba hozható források kritikája: PANTIĆ 1964.

13 RAFFAY 2005, 36–38.

14 RAFFAY 2018, 81–88.

15 Vö. RAFFAY 2000, 16. kép.

16 BEREZ 1970, 154.

17 Tűzvészről tájékoztat pl. STANOJEV 2009, 30.

2. Adolf van der Venne metszete a templomromról (Vasárnapi Újság, 1860)

3. Doby Jenő metszete a romról, Henszlmann Imre rajza nyomán (Henszlmann 1871)

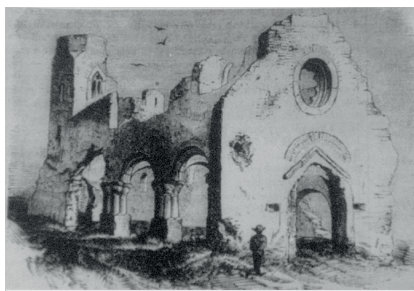
sikerült, a tűz következtében a faszervezetű tetőzetek elpusztultak – a főhajó évszázados gerendái, amelyeket az építők egykor vízi úton szállíthattak ide, minden bizonnyal teljes egészében. A mellékhajók tetőzetéből akár maradhatott is valami, a padlásterület szakaszoló, tűzfalakként is funkcionáló támfalakként köszönhetően. Az apszisok fedele, hacsak külön-külön fel nem lettek gyűjtve, meg is menekülhetett. A főhajói tetőzet égő-parázsló maradványai a boltozatokra hullottak, amelynek következtében azok is károsodtak, egyes szakaszokban be is omolhattak. Tűz a templombelsőben a tetőszerkezet egyes elemeinek beomlásától függetlenül is pusztíthatott: kizárt, hogy a gyújtogatók a belső mozdíthatatlan berendezés-elemeit érintetlenül hagyták volna, így a lángok a belsőben is magasra csaphattak és az épület kiégett. A torony is kiégett. Ha a toronyban voltak még harangok, azok leestek miközben átszakították a mellékhajó XIII. századi toronyalji boltozatát – úgy, ahogy az mindmáig látható.¹⁸ Mindez előtt, talán közben is, a templomot ágyúból is lőhették – a főhajó keleti oromfalának belső oldalán a tetőt átszakító ágyugolyótól származó nyom mindmáig látható. Ez ott jelentősebb sérülést nem okozott, kérdés, hogy máshol a támaszás járt-e falleomlással.

A tűzvészt tehát az épület főfalai túlélték, és boltozatainak legalább egy része is. A főapszis félkupolája megmaradt. A tűz a kolostori épületeket sem kímélhette, amelyekben sokkal nagyobb károkat okozhatott, mint a templomban.

Nincs nyoma, hogy a tűzvészt követően az épületet bármi célra felhasználták vagy átépítették volna. A támadók bontásnak sem fogtak neki. A tűz után (további) fosztogatnivalót sem igen találhattak már.

Az épület nagyjából a tűzvészt követő állapotban érte meg a következő két évszázadot. Ha igaz, valamikor a XVIII. század második felében a

¹⁸ Nagy Sándor ásatásából előkerült harangtöredékek: STANOJEV 2007, 31 (1–4. sz.).

4. A rom északnyugatról (Budapesti Viszhang, 1856)

romokra, vagy egyes szakaszai fölé, még tetőt építhettek, nádból.¹⁹ Az épületet a Temesi Bánságot ábrázoló első katonai felmérésén (1769–1772) Alte Kirche-ként jelölik. A templomot egy 1817-es vármegyei jegyzőkönyv viszont már romként nevezi meg,²⁰ akárcsak a második katonai felmérésén (1819–1869), amelyen Alte Kirche Ruine-ként szerepel.²¹ A templom-közei tele-

pülés végleg elenyészett, újratelepítésre sem került, így a templom(rom)nak továbbra sem akadt gazdája és használója. Felhasználói viszont annál inkább: építőanyagának másodlagos felhasználására a környék új településeiről sokan vállalkozhattak, az épületnek nemcsak a vidéken fel nem lelhető kőanyagai, de a téglái is népszerűek lehettek. Megindult tehát a templom bontogatása. Drámai lehetett az 1551-es tűzvész is, de következményeiben a bontogatások még drámaibbnak tarthatók. A falakat alábontották és több-kevesebb türelemmel várták a leomlást. A leomlást követően, amennyiben azt a bontogatók túléltek, szekerekre rakodva szállíthatták a térítésmentesen szerzett építőanyagot – az anyagszállítás vízi útja ekkor már nem állt rendelkezésre. Ha nem éltek túl, akadt helyettük más vállalkozó, aki elszállíthatta az anyagot. Az alábontott falak és pillérek leomlását kincskeresők tevékenysége is elősegíthette, de természeti tényezők is gyorsíthatták – ismert az 1863-as Luca-napi szélvész tombolásának következménye, amelynek során az északi főhajófal, majdnem teljesen leomlott.²²

Így tehát elpusztultak a mellékhajói oldalfalak, csupán a torony alatti szakaszon mutatva magukból valamit, és velük együtt a mellékhajói boltozatoknak a maradványai és a tűzvészt túlélő részei. Ezekkel együtt semmisült meg a főhajó boltozatát egykor támasztó támpillérek és támfalak alkotta rendszer is, a toronyfalba beépített egyetlen elemét kivéve, teljes egészében. A támrendszer pusztulása meggyorsította a főhajó boltozata tűzvészt esetleg túlélő elemeinek és maradványainak a leomlását, valamint a gádorfalak részbeni ledőlését is.

19 KALAPIS 1995, 54.

20 Uo.

21 A katonai felmérésnek a templomrom környékét ábrázoló része a felmérési munkálatok későbbi szakaszában készülhetett: Beodrán, a Karátonyi-család birtokközpontjában ugyanis nemcsak az 1842 és 1846 között épült régebbi kastély, de a család grófi ága számára 1857-ben felépült kastély is megjelenik már. (A kastélyokról: KULIĆ 2012, 227. Megjegyzem, hogy szerzőnk a két kastélyt összekeveri: a régebbi áll mindmáig és a grófit bontották le az első világháború után).

22 HENSZLMANN 1876, 105.

A pilléralábontásoknak a következőben végül ledőlt a déli főhajófal és pillérsor – legtovább az első nyugati pillér tartotta magát, amint arról a van der Venne-féle metszet tanúskodik (2. kép). 1863-ban az északi főhajófal is leomlott, egyedül a két keleti pillér maradt meg, árkádívestől, illetve a főhajófalnak a toronyfalba beépített részei, amint arról Henszlmann rajza²³ és a Doby metszete tanúskodik

5. Gerecse Péter fényképe délnyugatról (1896)

(3. kép). Az építészeti szerkezetek leomlásával a kőfaragványok is sérültek vagy elpusztultak. Az egykor magasan beépített faragványokat a leomlásokat követően „bányászhatták ki” a romok közül. A nyugati kapu elemeinek esetében leomlást előidézni nem kellett, azokat egyszerűen lefejtették. A rózsablak kerete viszont savanyú szőlő maradt, nemúgy a kipotyogott oszlopküllők. A templom padlóját sem a régészeti ásatások alkalmával szedték fel. A romoktól elszállított faragványok előkerülésére mindmáig van még remény. Egy pillérfő elemét a közelmúltban azonosítottam Törökbecsén, a Glavaš-ház udvarán.²⁴

Műemlékvédelmi tevékenység

Előttörténet

A rom megmentése szándékának első jelét az említett nádtetőben lehet látni.²⁵ Ez a templomrom bontogatóit ha távol nem is tartotta, de tevékenységük fondorlatosabb megvalósítására kényszeríthette, legalábbis egy rövid ideig. A bontogatás évtizedekig tarthatott. Védelmet a bánáti sáron kívül más nemigen biztosított. Egészen addig, míg a nagyikindai kerületi tanács 1827-ben úgy nem határozott, hogy a templom területét körül nem árkoztatja,²⁶ hogy a falak alá ne lehessen odaállni, alkalmasint ökrös szekerekkel. Innentől kezdve a templomrom építőanyagának elszállítása – mindenekelőtt az említett árkon való átszállítása – már gondot okozott.

23 RAFFAY 2000, 2. kép.

24 RAFFAY 2018, 28. kép; Vö. RAFFAY 2019.

25 Vö. a 20. jegyzettel.

26 KALAPIS 1995, 54.

6. Gerecze Péter fényképe: a nyugati fal keletről (1896)

Ennek következtében a bontogatási tevékenység jelentősen alábbhagyhatott. Az árok ugyanakkor a falnak kincskeresők által való alábányászását nemigen befolyásolta, tehát a leomlások folytatódhattak. Ettől függetlenül az árok és a nádtető a rom védelme kezdeteinek tekinthetők. Egyértelmű, hogy az 1827-es beavatkozásnak köszönhetjük a romok fennmaradását, és, hogy a helyet ma nem csupán mint régészeti lelőhelyet, hanem mint romterületet is ismerhetjük.

A templomrom korabeli – megmentett – állapotáról tanúskodik egy, a Budapesti Viszhang 1856-ban megjelent

illusztrációja, amely egyben a templomrom eddig ismert legkorábbi, bár nem minden részletében hiteles ábrázolása (4. kép). Az épületből akkorra a nyugati fal, az északi főhajófal és a szentélyrész maradt fenn, a toronnyal. Lényegében ugyanezt az állapotot mutatja az időben következő, ugyancsak újságillusztrációként megjelent ábrázolás, a Vasárnapi Ujságban, 1860-ban. Adolf van der Venne metszete, amely délről mutatja a romokat, a mindmáig a helyszínen tanulmányozható részletek tanúsága szerint a részletek vonatkozásában is hitelesnek tartható (2. kép). Az 1867-ben a helyszínre látogató Henszlmann Imre az északi főhajófalnak csak a két keletbeli árkádját láthatta – a fal többi része, minden bizonnyal a már említett alábányászásoknak és az 1863. december 13-án dülő szélviharnak a következtében leomlott. A romot Henszlmann délnyugati nézetből lerajzolta,²⁷ amely alapján Doby Jenő a tudományos publikációk céljaira metszetet készített (3. kép).

A romról, jelenlegi ismeretünk szerint Gerecze Péter készített először fényképeket²⁸ – a legkorábbi állagmegóvó munkálatok előestéjén. Az 1896-ban készített képek jól dokumentálják az akkori állapotokat. Az 1896-ot megért eredeti részek és felületek lényegében mind a mai napig fennmaradtak (5–6. kép).

27 RAFFAY 2000, 2. kép.

28 A képeket közölte: BAKÓ 1993, 17–34. A képek közül az első hat az épületet mutatja, az öt következő az in situ faragványokat, a maradék az aracsi követ és egy azóta elvesztett fejezetfaragványt.

Helyreállítási javaslatok (Henszlmann, Streitmann, Szehlo)

A XIX. század műemlékvédelmének rekonstrukcióra (a korabeli szóhasználat szerint: restaurálásra) törekvő tendenciái az aracsi templomromot is elérték, még mielőtt állagmegőrző műemlékvédelmi munkálatokról egyáltalán szó esett volna.²⁹ De az aracsi templomromra vonatkozó rekonstrukciós ötletek kivitelezésére nem került sor, aminek köszönhetően az épület mindmáig eredetinek és történelmileg hitelesnek mondható, szemben a kisebb-nagyobb rekonstrukciós ötleteknek többé-kevésbé áldozatul esett műemléktársaival, köztük a középkori magyarországi művészet legjelentősebb emlékeivel. Az aracsi romon érintetlenül maradhettek fenn XIII. századi felületek és részletek is, az épület romossága pedig pusztulástörténetét és a történeti körülményeket hitelesen szemléltetheti. A rom ugyanakkor a XIX. századi nemzeti-romantikus romkultusznak is emléke, és természeti környezetével, az ugyancsak akkortól kultivált pusztával együtt kultúrtörténeti vonatkozású érték.

A helyreállítási ötletek közt Henszlmanné lehet az első (1871), aki elméletileg elképzelhetőnek tartotta volna a rom kiépítését és plébániatemplomként való használatbavételét.³⁰ Ennek akadályát csupán a rom körüli/közeli település hiányában látta. Egy ilyen típusú kiépítés során, amint azt más XIX. századi rekonstrukciós példák mutatják, eredeti maradványok elbontása következett volna be, lépésről-lépésre, újabb és újabb felmerülő statikai problémára hivatkozva, a tudományos és műértő közönséget fokozatosan hozzászoktatva az elkerülhetetlen bontás tényéhez. És valóban: statikailag vállalhatatlan lett volna az új falaknak, boltozatoknak és tetőzeteknek a súlyával az eredeti romokat megterhelni. Egy ilyen újjáépítés során a kőfaragványok megmaradhatnak, általában nem *in situ*, hanem visszahelyezett állapotban, vagy másolatokkal pótolva, az eredeti darabokat jó esetben kőtárba szállítva.

Streitmann Antal részleges rekonstrukcióra gondolt (1893): a főapszis és az előtte lévő főhajói szakasznak kápolnaként való helyreállítására.³¹ Ez a helyreállítás a fennmaradt északi főhajói falszakasznak a déli oldalra való „áttükrözését” jelentette volna, az épület(rész) lefedését valamint három oldalról való lezárását. Ezek a munkálatok ugyancsak az eredeti maradványok legalább részben való visszabontásával és azt követő újjáépítéssel jártak volna. Nem valószínű, hogy egy ilyen részleges kiépítést idővel ne követett volna egy teljes rekonstrukció.

29 Vö. RAFFAY 2005, 28–31.

30 HENSZLMANN 1871, 49.

31 KALAPIS 1995, 55.

Henszlmann és Streitmann elképzeléseihez úgy tűnik látvány- és tervrajzok nem készültek. Szehlo Ottó hagyatékából viszont fennmaradt egy rajz, amely az aracsi templom nyugati homlokzatának rekonstruált képét mutatja.³² A rajz, ha igaz, 1922-ben készült és így nem valószínű, hogy bármiféle kiépítési szándék szülte, az nem más, mint „műtörténeti tanulmány”, speciel, az aracsi nyugati homlokzat felhasználásával. Ám a rekonstrukciós kiépítések épp ilyen, „műtörténetileg” felfejlesztett, a korabeli tudásszintet reprezentáló, az eredeti hiányosságait kijavító és eltüntető rajzokat szoktak alapul venni, és – a költségvetési körülményekhez idomítva – megvalósítani. A homlokzat a rajzon lábazati párkányt kapott, valamint nyitott, előcsarnokszerű előépítménybe helyezett oromzatos, lépcsős-oszlopos bélletű, timpanonos díszű kaput, mondjuk a zentai neogótikus Szent Antal templom főbejáratához hasonlót. Az előépítmény rekonstruálása a helyszínen mindmáig megfigyelhető részletmegoldások félreértésének eredménye: a kapumaradvány két oldalán fennmaradt boltozati fészkek és vállpárkány-konzolok egy más típusú és az egész homlokzati szélességre kiterjedően tervezett előcsarnoknak, valamint annak félbemaradásának a tanúi.³³ A kapunyílás feletti ívzet sem lehetett (volna) a Szehlo megrajzolta előcsarnoknak része, az nem más teherhárító ívnél, amely alá az eredeti terv feladását követően valóban oromzatos zárású és valamiféle bélletes szerkezettel kialakított kaput illesztettek. Ha Szehlo kapuját megépítik – 1922 körül erre persze semmi esély sem lehetett – az eredeti részletek eltűntek volna, az utókor számára a maguk eredetiségében megismerhetetlenül, csupán Gerecze nyugati homlokzati fotóján dokumentálva, ott hirdetve a Szehlo-féle hitelesség-problémáit. A rajz a rózsablak küllős szerkezetének rekonstrukciójában nagyobb hitelességet mutat – nyilván annak köszönhetően, hogy belőle több és egyértelműbben értékelhető részletforma maradt fenn. Az apróbb részletek rekonstrukciója, például az oszlopküllőkhöz tartozó fejezetecskék a hitelesség igényével nemigen léphettek fel. A rajzon a főhajó háromszögletű oromzata is kőpárkányt kapott, csúcsán kereszttel, amelynek a nyoma lehet ott van a templomon. Az oromzatot az indításánál egy-egy áttört ív veszi közre, amelyekhez egy-egy vakívvel díszített vagy törpebaldachin módjára kialakított, fiatornyot helyettesítő záróelem csatlakozik. Mindez más műtörténeti rajzokon alapuló ötlet eredménye, amelyeknek helye nem a műemlékvédelemben, hanem az alkotóművészetben

32 RAFFAY 2005, 29, 21. kép. A rajzot jelen tanulmányomban nem tudom újra közölni, holott ennek szükségességére az idézett publikációbeli kép minősége is figyelmeztet: a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (utóbb Fortser Központ), ahol a rajzra K 709. szám alatt találtam, dokumentumai évek óta, a megfelelő jogutód-intézmény hiányának köszönhetően, hozzáférhetetlenek a kutatás számára.

33 Vö. RAFFAY 2005, 39, 53; RAFFAY 2018, 86–88.

van, pontosabban volt, még a XIX. században. Ha valóban tervről lett volna szó, a tervező szabadságát ez esetben az is bátoríthatta, hogy homlokzat felső részén nem eredeti részletek kiegészítése lett volna a feladata, hanem új, a visszabontást követően épített oromzat díszítése.

7. A nyolcszögű pillér fejezetsávjának 1898-as helytelen kiegészítése (2017)

Gerecze Péter tevékenysége

Az aracsi templomromot nem érte rekonstrukciós beavatkozás – sem teljes, sem részleges újjáépítés. A rom Henszlmann rajzán és Doby metszetén ábrázolt állapotában maradt fenn 1898-ig, az első, Gerecze Péter névvel összefüggésbe hozható valódi műemlékvédelmi beavatkozásig. Az 1863-tól nagyjából változatlan állapotról Gereczének 1896-ban készített fotósorozata tanúskodik (5–6. kép).³⁴ Az 1898-ban kivitelezett beavatkozás a romot lényegében ebben az 1863-as állapotban őrizte meg.

Az 1898-as műemlékvédelmi tevékenységről a Torontál című folyóirat tájékoztat.³⁵ A munkálatokat Pavlicsek nevezetű építész vezette. A tervet mégis Gereczével hozzuk összefüggésbe, a Műemlékek Országos Bizottságához benyújtott jelentése és azon levelében foglaltak alapján, amelyet a beodrai birtokos Karátsonyi Andornak írt, helyszíni régészeti munkálatainak zárultával. Kalapis Zoltánnak köszönhetően az 1896. november 16-án írt levél jelentős részei publikálásra kerültek.³⁶ E részek alapján rekonstruálható a műemlékes-terv:

„Szükség volna a romok nyugati falának biztosítása céljából a templom egykori északi és déli főfalaikon pár méternyi hosszúságban, a megerősítendő fal felé rézsútosan újból építése és a homlokfal aláépítése. Továbbá a fennálló egyetlen árkádvnek némi megterhelése és megerősítése. Végül az összes hiányzó falburkolatok pótlása, legalább a falak tövében és a falormoknak cement réteggel borítása, hogy az idő azokat ne rombolja tovább.”

„Minderre nézve a Műemlékek Országos Bizottságához benyújtott jelentésben kértem az erre vonatkozó költségvetés elkészítését, amely nemsokára Méltóságod rendelkezésére fog állni.”

34 Vö. a 27. jegyzettel.

35 KALAPIS 1995, 57.

36 KALAPIS 1995, 56. A levél az újvidéki Vajdasági Levéltárban van.

„E terv kivitelét, mely semmi esetre sem jár túlságosan sok kiadással, megkönnyíti az, hogy még igen sok kitűnő burkolat-tégla hever a romok közt, s még többet lehetne a romokban a törmelék közt találni. Torontál vármegye hazafias közönségét mindig áldaná a magyar művészettörténelem szelleme, ha meghozná a ritka szép emlékek az itt jelzett csekély áldozatot.”

„...az egykori zárdaudvar befásítása és a régi területnek élősvénnnyel való körülkerítése e helyet Torontál megye, sőt az egész környék legszebb és legérdekesebb kirándulóhelyévé tenné...”

Az 1898-as munkálatok eredményei részben ma is láthatók, részben viszont az 1970-es évek műemlékes beavatkozások során elbontásra kerültek. Az elbontottak emlékét az említett beavatkozást megelőzően készült fénykép-felvételek őrzik, valamint Milka Čanak-Medić építészeti felmérési rajzai.³⁷ A fényképek és az építészeti rajzok segítségével megállapítható, hogy Pavlicsek bizonyos részletekben eltért a Gerecze-levelben megfogalmazottaktól.

1. Gerecze a nyugati falnak a főfalak (véltetően: az oldalfalak) egykori vonalában való megtámasztását javasolta, néhány méteres, támpillérszerűen kiképzett falsáv által. Pavlicsek a pillérsorok vonalában emelt egy-egy támpillért, amellyel a nyugati falhoz kapcsolódó főhajói falcsonkokat is aláfogta, így az oldalfalak részleges rekonstrukciójára nem vállalkozott.³⁸

2. A homlokfalnak Gerecze-javasolta aláfogását Pavlicsek a nyugati kapu nyílásának beszűkítésével, részleges befalazásával oldotta meg, valamint a nyugati homlokzatnak a sarokhoz közeli alsó részein tátongó felületi hiányok kifoltozásával.³⁹

3. A Gerecze-levelben emlegetett, ott tévesen mint egyetlen fennmaradtként szereplő árkádív alatt az északi árkádsor keletről számított második elemét kell érteni. Az ívre valóban „megterhelő” felfalazás készült, egészen az egykori főhajói ablak könyöklőjéig, ugyanakkor a nyolcszögű pillér fejezetznónája is kiegészítésre került.⁴⁰ Čanak-Medić rajza a pillért záró fejezetsáv faragványos elemeit in situ-ként jelöli – a nyolcszögű pillér főhajó felé néző oldalai közül a középsőn és a délkeletin nem jelöl díszítőfaragványt, csupán újrafalazást.⁴¹ Valójában: a pillérnek e díszítetlen oldalai nem Pavlicsek-koriak, hanem eredeti állapotúak, a délnyugati oldal feletti faragvány pedig ugyan eredeti XIII. századi, de nem in situ: azt Pavlicsek helyezte a pillérre,

37 Čanak-Medić 1974, 1–2., 7. kép; I.–II., V. ábra.

38 Čanak-Medić 1974, 2., 7. kép.

39 Čanak-Medić 1974, 7. kép.

40 Čanak-Medić 1974, 1. kép.

41 Čanak-Medić 1974, II. ábra.

tévesen. A pilléreknek ugyanis a főhajó felé néző három oldalát faragvány eredetileg nem díszítette (7. kép).⁴²

4. A falburkolatok pótlása is megtörtént: a felületi hiányok kifoltozása nemcsak a nyugati homlokzaton valósult meg, hanem az egész romon. Így a főapszis külső és belső felüleit is, az ablakkönyöklők magasságáig pótolta. A pótlás a külső oldalon a faltagoló oszlopok és a lábazat részletformáinak rekonstrukciójára, de jelölésére sem vállalkozott. A toronyalji szakasz északi falán a hiány nem csupán felületi volt, hanem sokkal súlyosabb. Itt a bontók a falat szinte teljes egészében átlukasztották, majdnem az ablak teljes magasságáig. Az ugyancsak átlukasztott mellékapszis-falak pótlására Pavlicsek nem vállalkozott, egyedül a déli mellékapszishoz csatlakozó szakaszán alkalmazott aláfalazást.⁴³

5. A Gerecze-levél nem említi ennek szükségét, de Pavlicsek a lebányászott pillér- és falpillértörzsek pótlására is vállalkozott. Az apszisok közti falpillérek és az északi pillérsor első keleti eleme főhajó felőli oldalának hiányait aláfalazással helyettesítette.⁴⁴ A részletformák rekonstrukciójára itt sem tett kísérletet (8. kép).

6. A falormoknak cementes réteggel való, Gerecze-ajánlotta védelmének kivitelezéséről nem áll rendelkezésemre forrás vagy megfigyelés.

7. Nem kizárt, hogy a falfoltozáshoz használt téglák egy része a helyszínen maradt eredetik közül kerültek ki, ahogy azt Gerecze ajánlotta. Ám a foltok döntő többségében az eredetiktől eltérő színű, téglákat látunk alkalmazva, amelyek nyilván a beavatkozás korában készültek és kerültek a helyszínre.

8. A templomrom körüli erdőcske az eredetét nem kizárt, hogy Gerecze fásítási szándékának köszönheti, bár tervszerű beültetésnek semmi nyomát nem látni. Ettől függetlenül a fák nemcsak a kirándulóknak nyújthatnak árnyékot, de a szelektől is védenek. Az egykori „zárdaudvar” helyén az utóbbi időkben egyébként füves területet alakítottak ki.

Pavlicsek beavatkozásról tehát elmondható, hogy az költségvetésében igencsak takarékos lehetett, a kivitelezésben pedig lényegre (csupán a statikai szempontokra) koncentráló szükségmegoldás-jellegű. Mindez azt is jelenti, hogy a beavatkozás esztétikai igényekkel nem foglalkozott és azt is, hogy rekonstruktív elemektől mentes maradt. A beavatkozás ugyanakkor megakadályozta az alábányászott részek, különösen a torony és a csatlakozó főhajófal leomlását.

42 RAFFAY 2005, 44, 35–36. kép.

43 Čanak-Medić 1974, II–V. ábra.

44 Čanak-Medić 1974, II. ábra.

A Milka Čanak-Medić tervezte helyreállítás

Az aracsi templomromnak és kolostornak Nagy Sándor vezette ásatási munkálatait követően, az 1970-es években a jelentős, a romok képét mindmáig meghatározó műemlékvédelmi tevékenységre került sor. Ennek tervező építész Milka Čanak-Medić volt.⁴⁵ A műemlékvédelmi beavatkozás eredménye sajátos, mondhatni felemás együttesét mutatja a rekonstrukciós törekvéseknek és az azoktól való óvatos távolságtartásnak, és a csupán statikailag indokolt beavatkozásoknak. Rekonstrukciós törekvések szellemében kiegészítették a főapszis főpárkányát⁴⁶ és az épületrészre tetőt is emeltek (9. kép), a mellékhajói oldalfalakat pedig embermagasságnál magasabbra emelve újraépítették, kívülről támpillérrészekkel, a belsőben pilaszteralátétes féloszlopformák csonkjaival ellátva.⁴⁷ A statikai problémák orvoslására vagy kiküszöbölésére is bizonyos részek és szerkezetek újjáépítésére vállalkoztak: a gádorfali ablakok könyöklőmagasságáig újjáépítették a nyugati falat és a keleti részeket összekötő északi főhajófal 1863-óta hiányzó szakaszait, és a déli pillérsor első keleti és első nyugati elemét, és köztük a mellékhajófal magasságáig a középső pillért is. Ezekkel az épületrészekkel (az utóbb említett pillércsonkot kivéve) az eredeti nyugati falat és a keleti részeket támasztották meg, a Gerecze-Pavlicsek-féle támpillérszerű megoldást elbontva és azt helyettesítve. Rajtuk a romok eredeti formavilágával rokon megoldások kerültek alkalmazásra, és nem attól idegen, kortárs-műemlékes megoldások. Ez utóbbi lehetőségre csupán utalás történik: az építész az újjáépített pillérek feletti szakaszokon vasbeton pillérek megmutatására vállalkozott. A vízszintesen futó vasbetongerendák ugyanakkor elrejtésre kerültek (10. kép).⁴⁸ Viszont: a statikailag indokolt újjáépítéseken a rekonstrukciós megoldásoktól való óvatos távolságtartás is mintha megfigyelhető lenne. Ezt az óvakodást mutatja az északi fal esetében a hiányzó épületelemek csatlakozását mutató csorbázatok részleges elmaradása (kivéve a mellékhajói boltozatoknak az árkádívekhez való kapcsolódásának és a mellékhajói boltsüvegeknek az árkádívek feletti jelölését), amelyek így nem utalhatnak a továbbépítés lehetőségére sem (11. kép). Az újjáépített déli falrészek esetében semmiféle csorbázat nem jelenik meg, viszont az új pillérekre boltozati indítóelemek kerültek. Az újjáépített pillérekre ugyanakkor nagyrészt eredeti fejezetfaragványok visszahelyezését alkalmazták, ám a teljes

45 Čanak-Medić 1974.

46 Megjegyzendő, hogy a főapszis párkányának konzolai egyfélék. A toronyfalba beépített gádorfali szakasz párkánykonzolainak formavariációi arra engednek következtetni, hogy eredetileg a főapszis konzolainak formái sem voltak egységesítve. A gádorfali konzolok képe: BAKIĆ 2014, 8. kép.

47 BAKIĆ 2014, 10. kép.

48 A betongerendákról az északi hajófalat mutató építészeti rajz tájékoztat: BAKIĆ 2014, II. rajz.

fejezetzóna rekonstrukciójára egy esetben sem vállalkoztak: a fejezetzónát az anastylósisnak kitett faragványokon túl/kívül téglalások képzik. Nemúgy a pillérlábazatok esetében, ahol, ha nem akadt elég eredeti töredék, a hiányzó profilozott elemeket újonnan megfaragták. Ennek a rekonstrukciós felemásságnak oka nem okvetlenül a tervezőnek a rekonstrukciós megoldásoktól való óvatos távolságtartása. Elképzelhető, hogy a kivitelezés során az építész terveit, költségvetési körülményekre hivatkozva fosztották meg a rekonstrukciós elemek nagy részétől és leegyszerűsítették azt. A lábazatokon még vállalkoztak az eredeti formavilág teljes pótlására, de fejezetmagasságban már a rekonstrukciós terv

részleges leépítésének lennének tanúi, míg a csorbázatok elmaradása pedig a teljes leépítést mutatná, kissé eltérően az északi és a déli oldali részeken. A főapszison ennek fordítottját látjuk: elkészült a rekonstruált tető, a főpárkány is, téglal- és kőelemeivel (9. kép), viszont a faltagoló féloszlopok elpusztult alsó részei és a lábazati párkány nem. A helyreállítási tervek jellegét és a kivitelezésbeli módosításokat a helyreállítási tervek és a kivitelezési tervek birtokában lenne eldönthető. Ezek nem kerültek publikálásra, viszont az építésznőnek 1974-ben megjelent tanulmányban szerepel egy helyreállítási javaslatként megnevezett terv, az épületet északkeletről mutatva.⁴⁹ Ezen nem sok nyoma van az emlegetett óvatoskodásnak: a rajzon az apszisok a faloszlopaikkal és párkányelemeikkel, valamint a tetőzetükkel együtt újjáépítve láthatók, és a nyugati rózsablak is megkapta oszlopküllős kitöltését. Az oldalfalak valamint az északi árkádsor a megépítetthez hasonló állapotot mutat – csorbázat nyomai nélkül, de a nyolcszögű pillérekről indított hevederív-kezdeményekkel. A torony nyolcszögű szintje magasítás mutat, rajta magas tető. Amennyiben ezt a rajzot a helyreállítási tervek egyikének tarthatjuk, marad a rekonstrukciós megoldásoktól való óvatos távolságtartás feltételezése helyett a költségvetési okokkal magyarázható kivitelezői egyszerűsítés. A tanulmányban egyébként a templom tömegének rekonstrukciós rajzát is látjuk, délnyugatról és északkeletről⁵⁰, valamint a keleti homlokzatét

8. Pillértörzset pótló 1898-as aláfalazás (2017)

49 Čanak-Medić 1974, X. ábra.

50 Čanak-Medić 1974, VII, IX. ábra.

9. A főapszis 1970-es években rekonstruált tetőzete és főpárkánya (2017)

is.⁵¹ A belsőről nem jelent meg rekonstrukciós rajz, egyedül egy keresztmetszet.⁵²

Az 1970-es évek munkálatai során a Gerecze-Pavlicsek – féle kiegészítések egy részét visszabontották. A nyugati fal mögött újjáépített árkádívek feleslegessé tették a támpillérszerű felfalazásokat, a nyugati falon végzett munkálatok (vasbeton gerendával való merevítés) a kapunyílás-

nak a ráfalazás alól való kiszabadítását is lehetővé tette. Maradtak viszont a pillér és-falpillértörzseket helyettesítő aláfalazások és a falfelületeken alkalmazott foltozások is. A foltozás alól minden bizonnyal ekkor hozták újra napvilágra a főapszis északi részén azt az ívmaradványt, amelyet minden bizonnyal szentségtartó fülke részeként azonosíthatunk.⁵³ A maradvány mindmáig ebben a feltárási fázisban látható.

Az 1970-es évek helyreállítási munkálatai eredményeként tehát statikailag biztosított rom maradt ránk, amelyen különböző jellegű rekonstrukciós elemek is megjelentek, együtt a korábbi (Gerecze-Pavlicsek-féle) munkálataiból megőrzött megoldásokkal. Az összkép tarka, esztétikailag vitatható, de műemlékvédelem-történetileg tanulságos.

A közelmúlt műemlékvédelmi beavatkozásai

A templomromon az elmúlt évtizedekben kivitelezett munkálatok az összképet tovább bonyolították és műemlékvédelem-történeti szempontból méginkább tanulságossá tették. Ez a műemlékvédelem hivatalos képviselői további tevékenységének, valamint a tőlük függetlenül megjelent amatőr műemlékvédők működésének az eredménye.⁵⁴

Az amatőr műemlékvédők újralfalazták az apszisok lábázatát és részben a mellékapszisok falát is. A munkálatok során az eredeti részletmegoldásokra nemigen voltak tekintettel: a lábazatot ugyan rézsűsen zárták le,

51 Čanak-Medić 1974, VI. ábra.

52 Čanak-Medić 1974, VIII. ábra: keresztmetszet kelet felé, metszési sík: a keleti első szakasz közepe.

53 RAFFAY 2005, 50, 45. kép.

54 Vö. BAKIĆ 2014, BIACSI 2018, LAĐIĆ 2018, MAJOROŠ 2014.

10. Az újjáépülő főhajófal vasbetonbetonváza (1970-es évek)

11. A főhajó 1970-es években újjáépített északi fala (2017)

ahogyan az eredetileg is volt, de a faltagoló féloszlopok lábazatát és magukat a féloszlopokat is elhagyták. Ez esetben is tehát részrekonstrukciót látunk, amelynek oka a rekonstrukciós elemek vonatkozásában tanúsított óvatosság vagy a nemtudás. Az eredmény mindenesetre sosemvolt állapotot mutat, amelyet hamisnak is nevezhetünk.

A nyugati homlokzaton is sor került beavatkozásra: egy foltban a felület újrafugázására vállalkoztak. A kivitelezés színvonala problémás.

A pétervárad Műemlékvédelmi Intézetnek az utóbbi időben való működését a zentai, 2013-ban megszervezett Aracs-konferencia Záródokumentumában⁵⁵ foglaltaknak megfelelően különös figyelemmel kísértem. Erről helyszíni szemléim és a látottakat rögzítő jegyzőkönyveim, illetve jelentéseim tanúskodnak. Ezek rögzítik a faragványokon folyt restaurátori beavatkozások tényét, valamint a rózsablak kiegészítését.⁵⁶ Ezeket a munkálatokat Veselin Ladić vezette. A tornyon folyt munkálatokról 2016-ban megállapítottakat a jelentésemből idézem (12. kép):⁵⁷

„A legutóbbi műemlékes beavatkozás során a toronyhoz tartozó falfelületeket, a főhajó felé néző déli oldalt leszámítva, a torony alatti északi mellékhajófalat viszont ideértve, zuzmótlanították és a téglák közti fugákat javították. A négyszögletes toronyrészt záró falkoronát négy-öt téglasorral megemelve kiegészítették-kijavították, valamint bádofedéssel zárták le. A nyolcszögű részen jelentős, az eredeti állapotban fennmaradt magasságot mintegy megduplázva magasítást eszközöltek, az eredeti falakra falazva. A magasítást követően a nyolcszögű rész külső felületeit bevakolták, majd

55 A Záródokumentum szövegét a belgrádi Collegium Hungaricumban tartott konferencia kötetében közzöltük: Záródokumentum 2013.

56 Vö. LADIĆ 2018.

57 Az alábbiakat vö: BIACSI 2018, 193–196 megállapításaival.

12. A torony a legutóbbi műemlékvédelmi beavatkozásokat követően (2017)

az új falkoronát bádогоzással látták el. A munkálatok során villámhárító került a toronyra.

A torony látható műemlékvédelmi beavatkozásokat az alábbiakban öt szempontból értékelem, az előzetes jelentés jellegének megfelelően, összefoglaló jelleggel.

Statikai szempontból a felfalazások veszélyt jelentenek. Durva becslés szerint a négyszögletes rész koronakiegyenlítéséhez és a nyolcszögű rész megemeléséhez felhasznált téglák súlya 1000–1300 kilogrammnyi lehet. Ekkora súlyt felpakolni az eleve sérült alátámasztású, repedt falú toronyra, amelynek meglévő statikai problémái nem ismeretlenek a szakirodalomban, veszélyes és indokolatlan vállalkozás. Ha ehhez a helysínen kihelyezett tájékoztató tábla rajzain szereplő, valószínűleg kivitelezni tervezett toronysisak súlyát is hozzászámítjuk, kérdésessé válik a templomrom keleti részének fennmaradása.

Műemlékvédelmi-funkcionális szempontból is problematikus a felfalazás magassága. Ezzel nemcsak a statikai problémákat, de a beázás jelentette problémákat sem oldották meg, sőt a nyolcszögbe való átmenetknél, úgy tűnik, hózugok keletkezhetnek. A falkoronákat egyébként a bádогоzás jól védheti a nedvességtől. Problematikus a vakolás alkalmazása is: ez az eredeti részeket is takarja, amelyek felületeit és tégláit más módon kellett volna konzerválni. A villámhárító hasznos lehet.

Történeti és művészettörténeti hitelesség szempontjából a nyolcszögű rész megemelése problematikus: nem tudjuk, hogy az eredetileg milyen magasra emelkedett, egykori lefedésére sem utalnak nyomok és adatok. A szóban forgó munkálatok alkalmával talán lehetőség nyílt volna ilyen nyomokat megfigyelni, de ilyen kutatás elvégzéséről nem tudok, ilyenre nekem nem volt lehetőségem.

A *kivitelezés színvonalát* ugyancsak bírálat tárgyává kell tennem. A négyszögletes rész déli oldalán az újonnan beépített téglák közül négy-öt olyan nyira kilóg, hogy az a leesés veszélyével fenyeget. A nyolcszögű rész vakolatai máris repedeznek, egyenetlenek. A zuzmótlanított és fugázott részeken foltok maradtak kezeletlenül, a déli oldalról pedig teljesen megfedekeztek.

Esztétikai szempontból a laikus számára is nyilvánvaló a műemlékes beavatkozás kára: a nyolcszögű, szürkére vakolt rész már messziről gyárkmény-asszociációkat táplál.”

Műemlékvédelmi koncepció

A templomrom műemlék, amelyet a szerbiai műemlékvédelem az ország legfontosabb műemlékei közt tart számon. A műemlékvédelmi felügyeletet a péterváradai székhelyű Tartományi Műemlékvédelmi Intézet látja el. A rom műemlékvédelme történetének új fejezetét jelenti az Intézet és a magyarországi szakemberek közti párbeszéd – szakmai konzultációk és konferenciák alkalmával. A közös munka a zentai konferenciával indult 2013-ban, a Magyar Nemzeti Tanács házigazdai szerepével. Az itt elfogadott Záródokumentum a belgrádi Collegium Hungaricum szervezte Aracs-konferencia kötetében, a közelmúltban jelent meg.⁵⁸

A konferenciái Záródokumentumban többek között a szerbiai és a magyarországi szakemberek közti párbeszéd fontosságának elve és feltételei kerültek lefektetésre, és mindenekelőtt az a cél, hogy a rom romként kerüljön megőrzésre – megfelelően a lassan fél évezredes állapotnak. A megőrzés tehát a romokon végzett, elsősorban restaurátori módszerű állagmegóvó munkálatokat jelenti.

A művészet emlékeivel való tudományos módszerű és eredményű foglalkozás, az emlékek értékeinek megállapítása, az attribúció, a datálás, a művészettörténeti hely kijelölése, a művészettörténeti vonatkozások és összefüggések kutatása a művészettörténet-tudomány képviselőinek a feladata. A művészeti és/vagy művészettörténeti értéküknél fogva műemlékké nyilvánított emlékekkel ugyanez a helyzet: az emlék a művészettörténet-tudomány tárgya marad, amelynek fennmaradását törvényes garanciák biztosítják. A művészeti emlékek értékeinek feltárásában régészek és/vagy restaurátorok vehetnek részt, akik így a tudományos értékelésben is szerepet játszanak. A műalkotások vizsgálatához ugyanakkor segédtudományi minőségben történészek, levéltárosok és nyelvészek is csatlakozhatnak. A művészeti emlékek

58 Záródokumentum 2013.

megőrzésének miértjére a művészettörténész ad választ, a megőrzés tárgyának meghatározása a művészettörténész kompetenciája, a régészeti és restaurátori eredmények felhasználásával. A megőrzés mikéntjének és lehetőségeinek meghatározása, a műalkotás műfajától függően, a restaurátorok, műemlékes építészek és statikusok feladata, akik a restaurálási és műemlékvédelmi munkák kivitelezői és kivitelezésének garantomái.

Az aracsi templomrom művészettörténeti érték, amelynek jelentős részei/elemei művészettörténeti módszerekkel kutatható, értékelhető. A rommivoltnak megfelelően a templom megismerése nem lehet teljes a régészet közreműködése nélkül, amelynek szerepe a kolostori épületek megismerésében szinte kizárólagos.

A műemlékvédelmi beavatkozások koncepciójának részletes kidolgozása szakértői feladat, éppúgy, mint ezek terveinek és azok kivitelezésének ellenőrzése és elfogadása. A koncepció részleteinek kidolgozásakor a műemlékvédelmi vonatkozású problémák megoldását rangsorolni kell. A munkálatokat a műemlékvédelmileg halaszthatatlan feladatokkal kell indítani, haladva az esztétikai vonatkozású beavatkozásokig, de a rekonstrukciós kiépítésekig el nem jutva. A tervezéskor szem előtt kell tartani más helyreállítások tanulságait, de a helyi műemlékvédelem-történeti előzményekre is tekintettel kell lenni, különösen a műemlékvédelem-történeti szempontból releváns részletek megtartásának kérdéseinek tisztázásakor. A következőkben összefoglalom a lehetséges beavatkozásokat, azokat, valamint sorrendjüket szakmai vitára bocsájtva.

Az egyik legsürgetőbb, régóta halogatott lépés a falkoronáknak a már Gerecze-hangsúlyozta védelme, mégha nem is az általa ajánlott cementes-módszer alkalmazásával. A falkoronák védelme kiemelt fontosságú, amelynek célja a falkoronák pusztulásának megállítása, a felső téglasorok megmentése, a falazatok ázásának és ezzel a fagyáskároknak a minimálisra való csökkentése. A falkoronák védelmének egységes megtervezésére és kivitelezésére van szükség, szem előtt tartva a rom-sziluett ikonikus értékét, amely kizárja a ráfalazások statikailag is problémás lehetőségeit. A védelem csupán restaurátori módszerekkel és szigetelési lehetőségekkel számolhat.

A falkoronák védelmével párhuzamosan kell a torony évszázados állapotának a helyreállítását is eszközölni és róla a közelmúltban készült, terveiben és kivitelezésében is elhamarkodott ráépítést eltávolítani. Ez a visszabontás csakis restaurátori módszerekkel kivitelezhető, a pusztítást elkerülendő. Ezt követően a falkoronákat a templom más részei tervezetthez hasonlóan kell védeni.

A torony rejtett lefedésének korábban már felmerült elképzelésének lehetőségei – előnyei és hátrányai megvizsgálandók, együtt a toronyszintek közti fafödémek helyreállítása előnyeinek és hátrányainak vizsgálatával. A

födémek fennmaradt faszerkezeteinek konzerválása mindenképp szükséges, esetleges kiegészítésükkel biztosítani kell a fokozott tűzvédelmet.

A főpadsziszak az 1970-es években készült tetőzete javítására szorul: az elvégezendő vizsgálatokat követően valószínűleg az elkorhadt faszerkezet cseréjére és cserepezésének pótlására lesz szükség.

A falfelületek védelmét elsősorban a kifagyott téglák pótlása jelenti. Szükség mutatkozik a felületek tisztítására, a rájuk telepedett mikroflóra eltüntetésére. A munkafázist konzerválás zárja.

A falfelületek vonatkozásában is felmerül a korábbi beavatkozások nyomainak esetleges eltüntetése. Amennyiben ezek anyagaikban károsak, helyettesítésükre van szükség.

A különböző periódusokból származó falfelület-foltozások esztétikai problémákat is felvetnek. Ezeket a problémákat a korábbi helyreállítások egyéb, ugyancsak esztétikai vonatkozású kérdéseivel együtt kell tárgyalni, azonos szempontú kezelésekre kell törekedni és lehetőség szerint az egységes, esztétikailag kevésbé problémás megjelenésre. A problémakör a korábbi beavatkozások rekonstrukciós kérdésekre adott válaszainak a felülbírálatától sem független, amelynek eredményeként egységes koncepciót kell kidolgozni a korábbi műemlékvédelmi beavatkozások vitatható elemeinek a kezelésére, szem előtt tartva a műemlékvédelem-történetileg érdekelt megoldások védelmével. A helyreállítási kérdések e csoportjában rekonstrukciós jellegűek is megjelennek. Kérdés ugyanakkor, hogy a Gerecze-Pavlicsek és a Čanak-Medić-féle műemlékvédelem-történetileg beavatkozások módosításának lehetőségével milyen mértékben lehet számolni. Mindenféle beavatkozást alapos dokumentálásnak kell megelőznie.

Szükséges tisztázni az apszisok közti falpillérek Gerecze-Pavlicsek felalaztatta törzsének kérdéseit: annak jelen állapotban való megőrzését vagy rekonstrukatív formákkal való helyettesítését. Ez utóbbi eset a lábázatmagasság kérdését is felveti, amely jelenlegi tudásunk szerint nem megoldott.

Az északi pillérsor kötegpilléreinek hiányzó törzs-elemei elméletileg ugyancsak kiegészíthetők – ez esetben a lábazati magasság megállapítása sem okoz gondot. Rekonstrukciós problémával a főhajó felőli oldalon szembesülünk, amelyet megoldani nem tudunk. Kérdés ugyanis, hogy ezen az oldalon milyen lehetett az a másodlagos, stallumsor elhelyezésével összefüggésbe hozható átalakítás, amelynek nyomai a nyolcszögű pilléren is megjelennek.

A Milka Čanak-Medić-féle téglasor-fejezetek is helyettesíthetőek esztétikai törekvésű rekonstrukció szellemében fejezetfaragványokra vagy öntvényekre. De a formák nem rekonstruálhatók, csak sejthetők.

Az eredeti állapotú nyolcszögű pillérré helytelenül felhelyezett fejezetelemek leemelése, és ezzel együtt a „megüresedő” részek rekonstrukciós

kiegészítése mindenképp megfontolandó. A leemelt faragványoknak a romba való visszaépítése semmiképp nem ajánlott, hanem múzeumi elhelyezéséről kell gondoskodni.

A koncepció a kőfaragványok megtisztítása és konzerválása megkezdett programjának folytatásával számol, de a korábbiaktól eltérően ezek esetében is átfogó és egységes beavatkozást szorgalmaz. Bizonyos, restaurátori szakvéleményekkel alátámasztott esetekben a faragványcserék alkalmazásával is számolni kell. Különösen a nyolcszögű pillér in situ fejezetelemei tekinthetők veszélyeztetettnek. A faragványcsere azt is jelenti, hogy helyükre másolatuk kerül, az eredetik pedig múzeumi környezetbe kerülnek.

Az in situ maradó faragványok esetében, kiállítási célokat szolgálva, másolatok készítését tervezzük.

Az apszislábazatok esetében is dönteni kell a csere lehetőségéről és ezzel együtt a lábazati formák és a hiányzó faloszlop-részek kiegészítéséről. A rekonstrukciót egyetlen in situ faloszlop-lábazat segítené.

A Gerecze-Pavlicsek-féle, a nyugati falat az 1970-es, 80-as évek munkálataiig támasztó támpillérpár csorbázatai mindmáig láthatók. Dönteni kell ezek műemlékvédelem-történeti jelentőségéről és ezzel együtt a nyomoknak, dokumentálást követő eltüntetéséről.

A mellékhajói odalfalak falpillér-csonkjai rekonstrukciós rész-elemei a Čanak-Medić-féle helyreállításnak. Rekonstrukciójuk megalapozatlannak tűnik, fenntartásuk nem javasolt, nyomuk kérdésének eltüntetési módja kérdéses.

Kérdés, hogy a Čanak-Medić-féle északi főhajófal északi oldalával, pontosabban az egykor kapcsolódó épületrészekre utaló csorbázatok problematikájával érdemes-e foglalkozni. Érdemes-e a megoldás módosításával rekonstrukciós irányba elvinni a megjelenést – kiépíthetőségi illúziót keltve, és a megvalósult műemlékes koncepciót átalakítva.

Kérdésként merülhet fel a Čanak-Medić-féle északi főhajófal déli oldalának kérdése is. Az egykor felfutó falpillérek helyén a vasbetont megmutató megoldások esetleges módosításai ugyancsak a rekonstrukció lehetőségeit vetné fel. Nem támogatandó a Čanak-Medić-féle helyreállításnak további rekonstrukciós elemekkel való bővítése, a megvalósult műemlékes koncepció meghamisítása.

Bibliográfia

- BAKIĆ 2014 – BAKIĆ, Svetlana: Nova istraživanja Arače. In: *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XXVII*, 2014, 17–40.
- BAKÓ 1993 – BAKÓ Zsuzsanna Ildikó: *Gerecze Péter fényképhagyatéka*. Budapest, 1993.
- BÁRÁNY 1835 – BÁRÁNY Ágoston: Aracs. In: *Társalkodó* 24, 1835. március 25., 96.
- BERECZ 1970 – ID. BERECZ Sándor: *Pusztatemplom. Egy darab Szentföld. Az aracsi bencés apátság története*. Temerin, 1970.
- BIACSI 2018 – BIACSI Karolina: Az anyagok megválasztásának és alkalmazásának problematikája az aracsi templom folyó konzervátori és restaurátori munkákban. In: *Aracs. A Pusztatemplom múltja és jövője/ Arača. Prošlost i budućnost crkve u pustari*. Szerk. BIACSI Karolina, RAFFAY Endre, TÜSKÉS Anna. Újvidék, 2018, 185–210.
- HENSZLMANN 1871 – HENSZLMANN Imre: Archaeológiai kirándulás Csanádra. In: *Archaeológiai Közlemények VIII*, 1871, 1–50.
- HENSZLMANN 1876 – HENSZLMANN Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése*. Budapest, 1876.
- KALAPIS 1995 – KALAPIS Zoltán: Az aracsi Pusztatemplom. In: *Történelem a föld alatt*. Újvidék, 1995, 29–61.
- KULIĆ 2012 – KULIĆ, Branka: *Dvorci i letnjikovci Vojvodine/ Castles and Summer Houses of Vojvodina*. Novi Sad, 2012.
- LADIĆ 2018 – LADIĆ, Veselin: Állagmegőrző munkálatok az aracsi templom pillérein, az oltár rész kőfaragványain és a rozettáján. In: *Aracs. A Pusztatemplom múltja és jövője/ Arača. Prošlost i budućnost crkve u pustari*. Szerk. BIACSI Karolina, RAFFAY Endre, TÜSKÉS Anna. Újvidék, 2018, 147–170.
- MAJOROŠ 2014 – MAJOROŠ, Čaba: 3D kompjuterska analiza uzroka statičkih problema bazilike Arače. In: *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XXVII*, 2014, 41–47.
- MAROSI 2018 – MAROSI Ernő: Az aracsi templom, kortársai között. In: *Aracs. A Pusztatemplom múltja és jövője/ Arača. Prošlost i budućnost crkve u pustari*. Szerk. BIACSI Karolina, RAFFAY Endre, TÜSKÉS Anna. Újvidék, 2018, 19–45.
- PANTIĆ 1964 – PANTIĆ, Milan K.: Problem Arače u naučnoj literaturi. In: *Rad vojvodanskih muzeja* 12–13, 1964, 141–150.
- PETROVIĆ 1978/1979 – PETROVIĆ, Miomir: Pitanje ubikacije Arače. In: *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine VIII–IX*, 1978/1979, 332–342.
- RAFFAY 2000 – RAFFAY Endre: Az aracsi templom. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000, 449–474.
- RAFFAY 2005 – RAFFAY Endre: *Az aracsi templomrom (Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről I.)* Újvidék, 2005.
- RAFFAY 2013 – RAFFAY Endre: Az aracsi templomrom kutatásának régi és új eredményei. In: *Híd LXXVII*, 2013/4, 62–86.
- RAFFAY 2018 – RAFFAY Endre: Az aracsi templom építéstörténete. In: *Aracs. A Pusztatemplom múltja és jövője/ Arača. Prošlost i budućnost crkve u pustari*. Szerk. BIACSI Karolina, RAFFAY Endre, TÜSKÉS Anna. Újvidék, 2018, 62–107.
- RAFFAY 2019 – RAFFAY Endre: Volt egyszer egy aracsi fejezet. In: A Tóth Sándor halálának 10. évfordulója alkalmából rendezett konferencián elhangzott előadás kézírata a konferencia kötetében megjelenés alatt.
- STANOJEV 2009 – STANOJEV, Nebojša: *Aracs. Templomok. Temető. Monostor*, Újvidék, 2009.
- Záródokumentum 2013 – Az aracsi Pusztatemplom. A műemlékek helyreállításának hasznáról és kövkezeléséről című, Zentán 2013. április 21–23-án megrendezett nemzetközi művészettörténeti, régészeti és műemlékvédelmi konferencia záródokumentumaként megfogalmazott ajánlások/ Arača crkva. Preporuke formulisane u vidu završnog dokumenta međunarodne konferencije o istiriji umetnosti, arheologiji i zaštiti spomenika kulture održane 21–23 aprila 2013. u Senti pod nazivom O koristi i riziku restauracije spomenika kulture. 275–278. In: *Aracs. A Pusztatemplom múltja és jövője/ Arača. Prošlost i budućnost crkve u pustari*. Szerk. Biacsi Karolina, Raffay Endre, Tüskés Anna. Újvidék, 2018, 271–274.

ENDRE RAFFAY**The History of the Destruction and Monument Protection of the church of Aracs (Arača)**

The architectural solutions of the 13th-century Aracs church, completed in the 14th century, survived until the 16th-century Turkish attacks. The building was probably destroyed on September 18, 1551, with dramatic consequences. The building was set on fire. As a result of the fire the wooden roofs were destroyed – the centuries-old beams of the main nave must have completely been destroyed. There was something left behind from the roof of the side naves, thanks to the retaining walls that divided their loft spaces into firewalls. The apse's top, unless they were lit separately, might have remained intact. The burning-smouldering remnants of the roof of the main nave fell on the vaults causing damage to them and in some sections they may have collapsed. The fire inside the church could have been devastating regardless of the collapse of some elements of the roof structure. The tower also burned down if there were still bells in the tower they fell down breaking through the 13th-century tower vault of the side nave – as it can be seen to this day.

So the main walls of the building survived the fire and at least part of its vaults. The concha of the main apse remained. There is no sign that the building was used or rebuilt for any purpose after the fire. The attackers didn't break it down either.

The building was roughly in the post-fire state for the next two centuries. If it is true, sometime in the second half of the 18th century a thatched roof was built on the ruins or its sections.

The village near the church completely perished and it was not relocated, so the church (ruin) still had no master and user. The users, however, were numerous: many people used its building materials in the settlements of the area. The destruction of walls and pillars could also be facilitated by the activities of treasure hunters, but natural factors could also have accelerated. Due to the tempest on Saint Lucy's Day in 1863 the northern wall of the main nave almost completely collapsed.

The complete demolition of the ruin was prevented by the encircling of the area (1827). For the first time, conservation works were carried out by Péter Gerecze (1898). The image of the building today is determined by the restoration works that followed the excavations in the 1970s, and were designed by Milka Čanak-Medić.